

Тертишник В. М.,
*доктор юридичних наук, професор,
 академік Академії політичних наук України,
 професор кафедри кримінально-правових дисциплін
 Університету митної справи та фінансів*

ВОЛЯ В ІНТЕГРАТИВНІЙ СИСТЕМІ ЗАСАД ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

THE LAND AND THE WILL TO INTEGRAL THE PRINCIPLES OF NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL ACTS

У статті розкрито проблеми забезпечення юридичної визначеності й розвитку інтегративних засад правової держави з урахуванням міжнародних правових стандартів і прецедентної практики Європейського суду з прав людини, подано пропозиції щодо забезпечення права на волю, запропоновано концептуальні моделі конституційних норм. У доктрині волі варто виділити такі її структурні міжгалузеві чи суто галузеві ідеї-принципи, як свобода вільно й гідно жити й не бути поневоленим; особиста недоторканність; свобода робити все, що не заборонено законом; недопустимість позазаконного примусу; недоторканність приватного життя; право на вільнодумство; право на вільну творчу діяльність.

Ключові слова: воля, засади права, прецедент, юридична визначеність, верховенство права.

В статье раскрыты проблемы обеспечения юридической определенности и развития интегративных основ правового государства с учетом международных правовых стандартов и прецедентной практики Европейского суда по правам человека, внесены предложения относительно обеспечения права на волю, предложены концептуальные модели конституционных норм. В доктрине воли следует выделить такие ее структурные междотраслевые или чисто отраслевые идеи-принципы, как воля свободно и достойно жить и не быть поработленным; личная неприкосновенность; свобода делать все, что не запрещено законом; недопустимость незаконного принуждения; неприкосновенность частной жизни; право на свободомыслие; право на свободную творческую деятельность.

Ключевые слова: воля, основания права, прецедент, юридическая определенность, верховенство права.

The article revealed the problems of ensuring legal certainty and the development of principles of a legal State with regard to international legal standards and precedent practice of the European Court of human rights, submitted proposals to ensure the right to freedom and the land, the proposed conceptual model of constitutional norms. In doctrine will highlight the following its structural or purely industry ideas-principles: the freedom to freely and with dignity to live and not be enslaved; personal integrity; freedom to do whatever is not prohibited by law; prohibition of coercion; privacy, right to free thinking; the right to the free creative activity

Key words: earth, will, precedent, legal certainty, rule of law.

Воля є однією з найбільших цінностей українського народу, право на яку він невтомно й мужньо із жагою до життя виборював з давніх часів і дотепер, відстоював у лихоліттях історії, має зберегти для своїх потомків сьогодні. Воля як одна з найбільш інтегративних ідей державотворення потребує сьогодні більш чіткого законодавчого визначення та закріплення в національній системі права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує наявність проблем забезпечення прав і свобод людини в сучасному правовому полі суспільних відносин, захисту найбільш цінностей людини в державі, свідчить про розмаїття думок учених щодо концепту волі та шляхів розв'язання наявних правничих проблем гармонізації приватних і публічних інтересів в аспектах реалізації інтегративної концепції волі [5–31].

Мета статті – визначення основних доктринальних ознак волі як однієї з інтегративних правничих засад і розкриття алгоритмів зміцнення гарантій її захисту.

На добротних українських землях нашому народу дісталась нелегка доля боротьби за волю. Принагідно нагадаємо, що в 1594–1596 рр. сотник Запорізької Січі Северин Наливайко підняв найпотужніше повстання, яке охопило території від Волині на заході до Чернігова та м. Лубни на сході, від Мол-

давії на півдні до Мінська й Могильова на півночі. Повсталі вимагали дати їм 3 види «волі»: 1) жити, оскільки польський шляхтич мав право забити до смерті свого кріпака; 2) мати свою землю й господарювати на ній (усі тогочасні землі перебували у володінні шляхтичів); 3) свободи віросповідання.

У XV–XVI ст. на теренах Європи поширюються гуманістичні ідеї мислителів українського походження – Юрія Дрогобича-Котермака, Павла Русина й інших слов'янських просвітителів. Пропагована С. Оріховським і П. Русиною ідея, що благо народу є найвищим законом і метою державної влади, пізніше чітко сформульована Д. Локком у цілісну філософію права.

У контексті з'ясування жаги до волі не можна не згадати, що в 1813–1835 рр. легендарний отаман Устим Кармелюк очолив один із найпотужніших національно-визвольних рухів українських селян, який тривав 23 роки, а мужність борців за волю заслуговує на повагу, їхній приклад стійкості не втрачає актуальності для українських патріотів сьогодні.

Народу України здавна притаманні такі риси, як жага волі та вільнодумство, а благодатна земля наша сприяла прояву цих якостей і появі на складних етапах історії легендарних бунтарів та отаманів повстанського й визвольного руху: то Іван Сірко, то

ціла плеяда козаків-запорожців, то Северин Наливайко, то Устим Кармелюк, то Олесь Довбуш, то Костя Пестушко, Пилип Хмара, Мефодій Залізняка та інші повстанці Холодного Яру, то Нестор Махно... Унікальною і трагічною була історія борців за волю – Холоднороських повстанців [9; 12, с. 26]. Арештованих отаманів, козаків і декілька січових стрільців утримували разом у камері № 1 Лук'янівської в'язниці. 9 лютого 1923 р. 38 діячів національного визвольного руху підняли повстання у в'язниці й обрали смерть замість неволі. Символічно, що прапор Холоднороських повстанців майорів під час Євромайдану в Києві у 2014 р.

Воля, Земля, Віра були ідейними дороговказами й рушійними силами багатьох історичних звитяг. Земля і воля ставали найбільш вагомими ідеями національної свідомості, органічно пов'язаними ідеєю блага народу.

До осяяння концепту волі прагнули й психологи, і філософи, і юристи. Якщо психологи розглядали волю переважно як здібність до вибору мети діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення, то інші мислителі розширювали світоглядний зміст цього феномена, інколи підносячи його до рівня осяяності філософського розуміння свободи волі, співвідношення цього феномена з теорією детермінізму та відповідальності. Зокрема, Пітер ван Інваген зазначає, що відповідальність передбачає свободу волі, а «теза свободи волі – це теза про те, що ми дуже часто маємо вибір, що нам далі робити» [18, с. 333].

Відомі філософи в пошуках розуміння волі піднесли її до джерела як свідомості, так і буття. Артур Шопенгауер розглядав волю як щось споріднене «несповідимим силам» всесвіту, як абсолютний початок, корінь усього сущого. Він писав: «Воля як річ сама по собі цілком відмінна від свого явища, і цілком вільна від усіх його форм, у які вона входить». Навколишній світ людини А. Шопенгауер уважав несправжнім, похідним від світової волі й існуючим лише в уяві людей [29, с. 41]. Світ мислився ним як прояв волі. Воля первинна, незалежна від пізнання, яке є вторинним, відокремленим від волі. Воля розуміється ним як універсально-космічний феномен, а кожна сила в природі – як воля. Воля – абсолютне начало всього буття, корінь усього сущого, якась космічна сила (в певному значенні біологічна за своєю природою), яка створює світ і людину [6].

Сучасні фахівці у сфері філософії концепт волі довели до стану певного іманентного дисонансу буття, свідомості й мови. Воля, зазначають автори новітнього філософського словника, – феномен саморегуляції суб'єктом своєї поведінки й діяльності, який забезпечує векторну орієнтацію іманентних станів свідомості на об'єктивовану екстеріорну мету та концентрацію зусиль на досягнення останньої. Феномен волі є зв'язувальним ланцюгом діяльнісного акту, що забезпечує єдність суб'єктного його складника (бажаючий і «целєполагающий» суб'єкт) і складника об'єктивно-предметного (суб'єкт «целєполагающий и волящий»), транслюючи імпульс

потреб в імпульс до дії. Феномен волі «фундируваний» індивідуальним когнітивним тезаурусом суб'єкта [16]. Більш зрозумілим і ближчим до істини є судження цих авторів, що «як універсалія культури воля аксіологічно акцентується в низці національних традицій, осмислена як апофеоз свободи (див. традиційна «воля вільна» як зняття будь-яких просторових і нормативних кордонів, на відміну від зрозумілої як результат раціонально обґрунтованих обмежень свободи або як феномен, що не збігається зі свободою). У цьому випадку воля трактується як іманентний людині стан, на відміну від свободи як результату свідомого подолання несвободи у свідомому зусиллі» [16].

Як тут не згадати слова Фрідріха Ніцше, який попереджував: «Стережіться тих, хто на ланцюзі!» [15, с. 227], та іронічно мовив: «Гуманізм майстра полягає в тому, що він учить учня стерегтися себе» [15, с. 622].

Воля – не тільки сила, що діє в усій живій природі й у людській істоті як її частині, вона не зводиться тільки до внутрішнього стану людини як свобода до стану зовнішнього простору її діяльності, вона не обмежується поняттям особистої недоторканності.

Розглядаючи концепт волі в аспектах її прояву у правовідносинах у державі, юристи стверджують, що воля у праві означає: а) волевиявлення учасників суспільних відносин, які, будучи врегульовані правом, набувають форми правовідносин; б) важливий елемент, що визначає сутність цього типу права як фіксації закріплених чи санкціонованих державою вольових зусиль панівних сил і народних мас, відображених у конституції, законах, юридичних нормах [30, с. 516]. Практично автори наблизились до розуміння волі як однієї з узагальнених ідей у системі засад правової держави.

Воля була і є інтегративною ідеєю в житті українського народу, визначальним фактором його самобутності й ідентичності. Воля є інтегративною засадою правової держави та правосуддя, яка визначає історично сформовані національні особливості розуміння її в системі найвищих моральних і філософських цінностей. Вона потребує законодавчого визначення як засади взаємовідносин людини й держави в демократичній правовій державі.

Концепт «воля» інтегрує в собі поняття особистої свободи, свободи думки, свободи слова, свободи дії.

Свобода – юридична можливість людини поводитись відповідно до своїх волевиявлень, робити все, що бажається, але тільки те, що не заборонено законом і не спричиняє шкоди правам і свободі інших людей. Право є мірою й засобом забезпечення волі та свободи людини.

Засада забезпечення волі – це і право на особисту свободу в зовнішньому просторі буття, й особиста недоторканність (у вузькому сенсі – свобода пересування, не бути під арештом). Забезпечення волі – це забезпечення природного права жити й діяти без примусу, права вільно та гідно жити («вільному воля»), тобто не бути поневоленим (не перебувати в рабстві, кріпацтві, холопстві (Vita sine libertate, nihil –

Життя без волі – ніщо)). Забезпечення волі – це забезпечення права бути на достатньому рівні незалежним у своєму житті і своїх діях від інших (панів, вельмож, олігархів). Під концептом волі розуміється також право жити гідно, право на відсутність безпідставних обмежень – робити все, що не заборонено («Щоб бути вільним, необхідно підкорятись законам» – античний афоризм); право розпоряджатися своєю свободою і своїми іншими правами на свій розсуд; це право на приватне життя; право на вільне спілкування й висловлювання своїх поглядів, на вільну творчу діяльність, адже в розумних людей є зазвичай творчий потенціал, який потребує свободи, творчість завжди потребує й вільних думок, і вільного простору.

Отже, воля об'єднує вказані елементи концептом, узагальненою, інтегративною ідеєю, що поряд із верховенством права є однією з найбільш фундаментальних засад державотворення. Воля є головним складником української національної ідеї, інтегративною засадою правової держави. Виникає проблема формування, розмежування й гармонізації окремих концептів і цілісної системи засад і принципів права.

В основі кожного принципу права, слушно зазначає авторитетний дослідник цієї проблеми Сергій Погребняк, лежить певна ідея: спочатку вона виникає лише спорадично як мрії окремих роздумів чи легкий відтінок інших форм духовності; поволі вона втілюється в соціальних практиках, поступово набуваючи визнання й вимагаючи реформ чинного порядку. Загальні ідеї є рушійною силою, що веде суспільство від одного стану до іншого. Принципи, спрямовані на утвердження, забезпечення та захист суспільних цінностей, нерідко ґрунтуються на «природній справедливості, тому традиційно пов'язуються з концепцією природного права й символізують дух права. Вони мають найбільш загальний, абстрактний характер. Вони визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрями їх подальшого розвитку, є свого роду стрижнем, родзинками юридичних конструкцій. Вони ніби розчинені в праві й пронизують його норми й інститути. Вони мають пріоритет над іншими нормами права і більшу стійкість». Отже, принципи права – «це найбільш загальні і стабільні вимоги, які сприяють утвердженню та захисту суспільних цінностей, визначають характер права й напрями його подальшого розвитку» [18, с. 217].

Питанням принципів юридичного процесу загалом і принципів кримінально-процесуального права зокрема приділяється значна увага в юридичній літературі [5–28]. Але автори дещо по-різному розуміють і визначають систему і зміст окремих «засад» і «принципів» права.

Конституція України й окремі законодавчі акти не завжди забезпечують чіткого розуміння та юридичної визначеності відповідних ідей правосуддя. Наприклад, ст. 6 Конституції України стверджує, що «державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову», вод-

ночас прописує, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права». Уже в ст. 129 Конституції України називаються ідеї, які іменуються «основними засадами» судочинства. Стаття 7 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України називає двадцять дві «загальні засади кримінального провадження». У статті 3 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» передбачено принципи «справедливості».

В інтегративному сенсі найбільш загальними засадами права є воля, верховенство права і справедливість, які об'єднують у собі інші менш загальні доктринальні ідеї – принципи правосуддя. Уважаємо за необхідне в системі основоположних ідей кримінального процесу виділити найбільш інтегративні (в розумінні здобуття синергетичних результатів системи) основоположні засади правової держави та правосуддя, такі як: 1) справедливість, 2) воля, 3) верховенство права, а інші головні ідеї судочинства доцільно розглядати як окремі принципи судочинства, що можуть бути складниками окремих інтегративних засад.

Якщо сучасні дослідники в інтегративній засаді верховенства права виділяють окремі принципи судочинства, такі як: а) законність, б) юридична визначеність, в) дотримання прав людини, г) заборона державного свавілля, д) недискримінація й рівність перед законом, е) ефективний доступ до правосуддя, ж) пропорційність [23, с. 167], то в інтегративній доктрині волі можна виділити такі її структурно-функціональні загально-правові та міжгалузеві чи суто процесуальні ідеї-принципи, як особиста свобода (вільно й гідно жити, не бути поневоленим), особиста недоторканність, незалежність, свобода робити все, що не заборонено законом і не обмежує совість, недопустимість позаконного примусу, право на приватне життя, право на вільне спілкування й висловлювання своїх поглядів, право на вільну творчу діяльність.

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права відмічається, що «нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, яку встановлено законом» (ч. 1 ст. 9); «кожному, хто позбавлений волі внаслідок арешту чи тримання під вартою, належить право на розгляд його справи в суді, щоб цей суд міг невідкладно винести постанову щодо законності його затримання й розпорядитися про його звільнення, якщо затримання є незаконним» (п. 4 ст. 9); усі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження та поважання гідності, властивої людській особі.

Відповідно до п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, нікого не може бути позбавлено свободи інакше, ніж відповідно до процедури, встановленої законом.

Як одну з проблем зазначимо, що в законодавстві України не забезпечено чіткої юридичної визначеності інституту затримання особи без ухвали слідчого судді загалом і затримання на місці злочину зокрема. З одного боку, є норми, що дозволяють затримувати особу на місці злочину чи безпосередньо після його

вчинення, з іншого боку, КПК України не передбачає провадження таких дій до відкриття кримінального провадження, що перетворює ці приписи інституту затримання в юридичну фікцію. Проблема ускладнена ще й хибною практикою пошуку виходу із цієї колізії, коли слідчі органи без відкриття кримінальних проваджень, із мотивів недопущення продовження злочинної діяльності застосовують адміністративні процедури до захопленої на місці злочину особи, а отже, в подальшому отримують від неї явку з повинною чи пояснення або допитують як свідка. З огляду на прецедентну практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) («Яременко проти України»; «Шабельник проти України» тощо), в таких випадках констатується не тільки незаконність затримань, а й недопустимість отриманої інформації як доказів. Ситуація залишається стабільно проблемною [24, с. 314–315].

Разом із тим воля як невід’ємне природне право людини нерозривно пов’язана з правом на свободу, особисту недоторканність, на честь і гідність. ЄСПЛ у справі «Іглін проти України» (заява № 39908/05, рішення від 12 січня 2012 р.) установив, що під час провадження у справі, а саме з 27 лютого 2004 р. до 4 серпня 2006 р., заявник тримався під вартою в Дніпропетровському слідчому ізоляторі, умови тримання в такому ізоляторі були неналежними, зокрема, через замалу площу камер, відсутність денного світла, неналежну вентиляцію тощо. Крім того, заявник стверджував, що, незважаючи на його численні клопотання про надання медичної допомоги, її він не отримав. Порушення ст. 3 Конвенції констатовано ЄСПЛ з огляду на те, що в камері, де тримався заявник, житлова площа не відповідала встановленим стандартам, і те, що Урядом не було спростовано твердження заявника про неналежні вентиляцію, освітлення, санітарно-гігієнічний стан камер і медичну допомогу. Розглянувши справу, ЄСПЛ одногосно постановив, що відбулося порушення ст. ст. 3, 6, 13 Конвенції, а отже, відповідно до п. 2 ст. 44 Конвенції, держава-відповідач має сплатити заявникові 15 000 (п’ятнадцять тисяч) євро відшкодування моральної шкоди.

Наведені судження вкотре підтверджують усю комплексність, багатоманітність вихідних засад волі в українській доктрині правової держави та потребу їх чіткої юридичної визначеності, зміцнення гарантій захисту.

Уважаємо за доцільне ч. 1 ст. 3 Конституції України викласти в такій редакції: «Людина, її життя і здоров’я, воля, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Переконані, що ст. 4 Конституції України доцільно викласти так:

«Кожна людина є вільною і має право на особисту свободу та гідне життя, робити все, що не заборонено законом, не бути поневоленим чи примушеним робити те, що не передбачено законом, право на захист свого приватного життя, на вільне спілкування і свободу поглядів, на вільну творчу діяльність. Воля, права і свободи кожної людини знаходяться під особливою охороною держави, її судових і правоохоронних органів.

В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом. Громадянин України не може видаватись іншим державам».

Разом із суто галузевим принципом презумпції невинуватості обвинувачуваного в Основному Законі держави має бути закріплений більш інтегративний і змістовніший принцип – принцип презумпції добропорядності людини.

У контексті цього в ст. 28 Конституції України пропонуємо викласти такі положення:

«Кожна людина користується правом на волю, честь і гідність, а також уважається добропорядною, доки інше не визначено в законному судовому рішенні.

Поширювана про людину інформація, що її порочить, уважається недостовірною, якщо інше не встановлено в передбаченому законом порядку.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню, примушений до участі в діях, які принижують гідність людини.

Жодна затримана особа не може зазнавати під час допиту насильства, погроз або таких методів розслідування, які порушують її здатність вільно приймати рішення або висловлювати судження.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідженням.

Держава не повинна висилати, повертати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо є підстави поза розумним сумнівом уважати, що їй там може загрозувати застосування катувань чи безпідставне позбавлення волі».

Воля є інтегративною засадою української правової держави, яка потребує чіткого доктринального осмислення та юридичного визначення в Конституції України, деталізації в інститутах окремих галузей права. Галузеве законодавство вимагає конкретизації гарантій забезпечення права на волю та землю з урахуванням конституційних норм і прецедентної практики ЄСПЛ.

Перспективи подальшого розгляду проблеми вбачаються в розкритті інститутів забезпечення свободи й особистої недоторканності людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
2. Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04.11.1996. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. *Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи*. Київ, 1992. С. 36–62.
4. Рішення Європейського суду з прав людини. URL: <http://old.minjust.gov.ua/19612>.
5. Алєнін Ю.П., Волошина В.К. Поняття та система принципів кримінального провадження. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2014. Т. XIV. С. 78–89.

6. Шопенгауер А. Феномен волі. С коментаріями и объяснениями. Москва: АСТ, 2016. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/fenomen-voli-s-komentarijami-i-ob-jasnenijami-1783090.html>.
7. Бочаров Д. О. Правові позиції як засіб зближення правових систем. *Polska i Ukraina W dobrej transformacji, 11–12 września 2014 r. w murach państwowej Wyższej szkoły Wschodnioeuropejskiej (pWsW) w Przemyślu*.
8. Галаган О.І., Письменний Д.П. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 167–172.
9. Головатий С. Верховенство права: у 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. Книга 2: Верховенство права: від доктрини до прецеденту. 1286 с.
10. Корнієнко М.В., Тертишник В.М. Принципи права в розв'язанні юридичних колізій. *Верховенство права: міжнародний науковий журнал*. 2017. № 2. С. 10–16.
11. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
12. Маляренко В.Т. Конституційні засади кримінального судочинства. Київ, 1999. 320 с.
13. Молдован А. Засади кримінального процесу в Україні та ФРН. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 4. С. 24–26.
14. Назаров В.В. Засада невтручання у приватне життя як засіб для захисту особи у кримінальному провадженні. *Юридичний вісник*. 2012. № 3 (24). С. 114–118.
15. Ніцше Ф. Ранкова зоря. Думки про моральні пересуди / переклад з німецької В. Кебуладзе. Київ: Темпора, 2018. 800 с.
16. Новейший философский словарь / сост. и гл. н. ред. А.А. Грицанов. 3-е изд., испр. Минск: Книжный Дом, 2003. 1280 с.
17. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 27–29.
18. Пітер ван Інваген. Нарис про свободу волі / пер. з англ. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 344 с.
19. Погребняк С. Принципи права: доктринальні питання. *Право України*. 2013. № 9. С. 217–228.
20. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України): навчальний посібник / звернення до читачів Голови Конституційного Суду України (VII.2010–VII.2013 роки) А.С. Головіна; вст. слово і заг. ред. проф. П.Ф. Мартиненка, В.М. Кампа. Київ, 2013. 376 с.
21. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія: у 2 кн. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2008. Кн. 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. 344 с.
22. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.
23. Сачко О.В. Концептуальна модель юридичного визначення принципу верховенства права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6. Т. 1. С. 166–170.
24. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. 15-е вид., доповн. і перероб. Київ: Правова Єдність, 2018. 854 с.
25. Тертишник В.М. Правнича допомога та захист у кримінальному процесі: підручник / за заг. ред. д. ю. н., академіка НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ: Алерта, 2018. 480 с.
26. Тертишник В.М. Верховенство права в сфері правосуддя: алгебра процесу, или мои права – моё богатство. *Защита прав человека: материалы Научно-практической конференции (Молдова-Болгария)*. Комрат, 2018. С. 225–232.
27. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.
28. Шопенгауер А. Поняття волі. Вибрані твори. Москва: Просвещение, 1992. С. 41.
29. Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України. *Право України*. 2011. № 5. С. 175.
30. Юридичний енциклопедичний словник / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А-Г. 672 с.
31. Sachko O.V. A conceptual model of the legal definition of rule of law. *Norwegian journal of development of the international science*. 2019. № 26. Part 3. P. 28–33.